

בְּרִדִיטְשֶׁבֶסְקִי הַמְּסַפֵּר

א

גבורים הרבה יש בהם בסיפורי ברדיטשבסקי, אבל הדמות היסודית והשלטת, המרחפת על פניהם והנשקפת מתוכם, היא דמותו של... המספר עצמו. מבחינה זו משורר הוא לא פחות ממספר. פי דרכו היתה דרך משורר: לחיות את עצמו, לשיר על עצמו, להתעמק בנפשו ולדלות ממנה צלילי-שיר ופניני-רגש. להסתכל בעולם כפי שהוא משתקף בדמיונו וליצור עולם חדש, פנימי. ולא רק מבחינה זו משורר היה ברדיטשבסקי המספר. בעצם ניגון נפשו אשר נשמע מסיפוריו ובליריות העדינה הנסוכה על שורותיו אָנו מרגישים המיית-לב של משורר בפרוזה.

ביחוד יופר ויורגש הדבר הזה במחזור סיפוריו האוטוביאוגרפיים, אלה העולים אלינו "מערפלי הנוער" שלו.

קודם כל באה העדות החשובה ביותר, היא העדות של גוף ראשון. לא בשם אחרים יספר, כי אם בשם עצמו. לא גבורים בדויים ורחוקים יופיעו לפנינו, כי אם הוא, המספר בכבודו ובעצמו, המספר תולדות חייו, ו"אני עודני נער אָז", זוהי השורה הראשונה של סיפורו "פת לחם". ואחר זה "אני עומד נדהם ונרעש" ו"מני אָז אני הולך לבדי לטייל" ו"לבי מלא על כל גדותיו", וכאלה רבים.

אחר זה, כלומר אחר דרך הסיפור בגוף ראשון, באה העדות, או הסגולה, השניה. הנובעת מן הראשונה, והיא: האינטימיות. כשאדם מספר על אחרים ומצייר חיי זולתו הוא משתדל, וגם יכול לפעמים, להיות אובייקטיבי וקר, "נאמן מציאות" כלשון המליצה המקובלת. אך לא כן הדבר בשעה שאדם מספר על עצמו ומחיה

כמו־עטו את ילדותו אשר עברה, ואת ראשית חייו אשר נמוגה בערפל. לבו נפתח בו לגעגועים ולרוך, לאמת ולרחמים. במקום האובייקטיביות הקרה באָה הסובייקטיביות החמימה, ובמקום הנאמנות למציאות באָה הנאמנות לעצמו, לנפשו.

מצב־נפש זה נמסר לנו דרך צנורות־סתר ואָנו נעשים שותפים לו. קוראים אָנו את הדברים וסופגים אותם כספוג אֲדמת־אָביב טיפות־גשם.

בסיפורים אוטוביוגרפיים אלה אין העלילה רבה, כי סיפור המעשה אינו תופס מקום רב. ובכל זה הם נעימים וחביבים עלינו בזכות נאמנותם ורפותם, בזכות נעימת־הוידוי שבהם, בזכות הליריות הזולפת בתוך שורותיהם.

אָנו רואים לפנינו היי־אָדם נעלים ועמוקים בהתפתחותם מימי הילדות ועד הבגרות, ומהם והלאָה, עם כל האור והצל שבהם, עם כל התום והתמיה שבהם, עם העליות והירידות שיש בגאות ובשפל של אמונה וספק, של שבת וחול, של דמיון ומציאות.

מה שמרומז בפרטים מתולדות־חייו נעשה מפורש וגלוי פה, בשעה שהוא עצמו פורש לפנינו פרשת־חייו דרך אֲספקלריה של סיפור. השואל והמורד של הימים הבאים, זה השואל לנתיבות עולם ודרכי אל ואָדם, מתגלה לעינינו בסיפורו "מעבר לנהר".

הוא לא הגיע עדיין לשמונה־עשרה ורוח אַחרת היתה אתו. כשהיה הולך מבית חותנו, שעל שולחנו ישב כחתן צעיר, לבית־המדרש ורואה את שדרת החנויות ואת פני החנוונים, באו ללבבו "רגשות פל־ידעתיים ונפשי שואלת". וגם בבית אלהים היו האנשים הסובבים אותו זרים לו. כי הם באמונתם התמימה והפשוטה חיו, ומפרנסתם העלובה והזעומה התפרנסו וטוב להם. ואילו הוא אַחר היה. פנחמן, גבורו של פיארברג ב"לאָן", שָאַל גם הוא "לאָן?" ו"לאָן אָני הולך?" לאָן אני והם הולכים? למה כל המעשים והמצוות וכל הזריזות היתירה?" הוא רואה את כל הדורות אשר היו לפניו ושומע קולות רחוקים. ועינים איך־מספר מביטות אליו בעוז ובתחנונים.

מלחמת האור והחושך, האמונה והכפירה, שגברה בבני אותו דור ושימיה ימי עולם, מתגלה לפנינו בכל עוזה מחדש. הסביבה היתה אז אחרת. התנאים היו אחרים. גם האנשים והליכותיהם אחרים ושונים היו ברוב מפני שהם עתה, אבל יסודות המלחמה ותהיות הנפש נשארו בעינם עד היום הזה. גם עתה יש אנשים, ביחוד צעירים, שהם שואלים שאלת "לאן?" ומבקשים דרך חדשה לחיים. רואים הם השואלים והתוהים האלה את הסתירה הפנימית שיש בין המצוי והרצוי, בין דרישות-הפלל ודרישות-הפרט, בין מצוות-החברה ומאויי-הנפש, בין חובה לחיבה. באחת: בין מה שמצווה לעשות ובין מה שעונג לעשות.

וסתירה זו וקרע זה מתעמקים עוד יותר, בימי המספר וביחוד בספוריו "מחוץ לתחום", פי תחום-המושב של היהודים אז ברוסיה הגדולה (אשר פללה גם את ליטה ופולין) היה מצומצם. והעיירות הקטנות, אשר בהן גדלו ילדי ישראל, מחולקות היו לשתיים: באחת ישבו היהודים ובשניה ישבו הגויים. וכשם ששונים היו העמים זה מזה, כן שונים היו מקומות-מושבותיהם. העיירה היהודית היתה ריקה מפל ירק וחוץ הטבע לא חנן אותה. בתים קטנים ורעועים היו מקיפים את השוק, אשר בו חנויות קטנות ועניות. אלה היו חיי החומר. ובית-המדרש ובית-הפנסת עם החדר, אשר בו למדו הילדים, היו מרכזי-הרוח לאנשים ולילדים עייפידלות ושואפי-דרור-יופי.

ואילו "מעבר לנהר" היו חיים אחרים. שם היה טבע ושם היה דרור. שם חי עם אחר שאינו מתפרנס מאבק מסחר עלוב ואינו קובר את עלומיו באבק ספרים עתיקים.

הנהר היה מבדיל בין שני העולמות. ושניות זו, של שני עולמות שונים זה מזה, היא שנכנסה בדמו ובנפשו של המספר. שמות סיפורים ומחזורי סיפורים כ"מחוץ לתחום" ו"מעבר לנהר", "מן המצר" ו"הבריחה", "הבודדים" ו"הציאה", "בתחומה של עיר" ו"משעבוד לגאולה", "נהרים" ו"מחנים" וכיוצא בהם מעידים עדות יסודית ונאמנה על הרגשת השניות הזאת הטבועה בנפשו של

המספר. הוא במצר ונפשו שואפת אל המרחב. הוא רוצה לצאת ולברוח משעבוד לגאולה, כי בכל הוא רואה מחנים ונהירים ועולמות שנים. והאמן שבו רוצה לאחדם ולהשלימם, כי רק באחדות כוח ורק בשלמות יופי.

פן נעשתה הכמיהה שלו — לעבור את הנהר — לשאור שבעיסה ולכוח הראשי המניע את סיפוריו.

ב

הוא עבר את הנהר ונדד למרחקים. החלום אשר חלם בילדותו על ארצות נכריות ורחוקות נתקיים. הוא דפק על דלתות היכלים גדולים ונהדרים, היכלי חכמה, מדע ואמנות, אף נכנס בהם. הוא שתה ממעיינם ורווה מיינם. אבל נפשו לא רוותה וצמאנו לא נשבר. כי מה שביקש היה לא הברק החיצוני ולא להטי חיים זרים, שיש בהם תענוגות בשר, אלא היופי הפנימי, קסם־החיים הטמיר, סוד היצירה שאינו מתגלה אלא ליוצרים ברוכי אלהים. ודוקא לאחר שהתיישב "מעבר לנהר" חזרו ונתייקרו עליו עוד יותר חזיונות ילדותו ונתגברו בו הגעגועים למקור מחצבתו, לאותה העיירה אשר בה סבל וחלם, אשר בה התהלך כשבוי, בן עולם אחר.

אז הוא כותב "סיפורי זכרון" ומתאר "עיירות", "בתים ומשפחות".

סופר רומאנטי היה והוא אהב את הדברים הרחוקים, רחוקים במקום ורחוקים בזמן.

פשהיה בביתו בעיירתו התגעגע על המרחק הזה, אשר לא ידעו ולא הבינו. לפיכך היו געגועיו סתומים וחזיונותיו מעורפלים. וסיפוריו ארוגים מרקמה דקה של המית־נפש והגיון־לב, של שירה־בפרוזה וחוטי כסף בסוף־קִיץ.

אבל פשבא לעולם הור והרגיש את עצמו בנכר והבין את נפש ה"זר" (הוא שם סיפור שלו), התחיל חוזר ומתגעגע על המרחק הקרוב לו והמובן לו. ואז החלה בת־שירתו לובשת

גידיים ועור, והתחיל מתרקם סיפורו העברי המקורי. קמו וחיו לנגד עיניו דמויות של אישים, פרצופי גבורים. עדיין היתה הרגשת ה"אני" שלו חזקה ושלטת, אבל על גוף ראשון נוסף גוף שני ושלישי. ואנשים בעלי-גוף ובעלי-רוח ובעלי-אופי ובעלי-תאווה, עם כל התהפוכות והסתירות של אנשים חיים, מרגישים וסובלים, התחילו מאכלסים את סיפוריו. וכל-כך גדול נעשה יצר הסיפור שלו וכל-כך רבות היו הנפשות הפועלות בסיפוריו עד שהיה מסבך לא פעם מאורעות ומעשים ומכניס סיפור לתוך סיפור ומרפיב רומאן על גבי רומאן.

וככל שעברו השנים, פן גבר בו חשק היצירה במלאכת הסיפור. הרבה עבודות עשה, במחקר ובבקורת, בעבוד האגדה, בעברית ובגרמנית, אבל הסיפור, ועוד יותר מזה הרומאן, משכו כבחבלי קסם, ולא נתן לו מנוח.

וכה יאמר בפתיחתו לרומאן "מרים":

"לפני שנים רבות רשמתי לי עלי-גליון כל פרטי המאורע הזה, מאורע כולל בקרפו רומאן גמור לכל תאיו וחדריו. את הכל ראיתי בחזון והצאתי לגלגלי המקרים ולארג המעשים ההם. אולם פגעי הזמן היו בעוכרי ונמנעתי עד עתה להוציא הגות-שירי אל הפועל. והנה באתי בימים; עבר היום, שניתן לבן-אדם ולתפקידו, וצללי-ערב באים מרחוק — עוד שעל אחד אל הליל הארוך, שבו נליו פולנו עד תום כל חי. הנני כותב עתה רק לאור הנר והעת דחוקה, על פן אקצר".

אלה דברים שנכתבו לעת ערבית, עם שקיעת שמשו. אבל בהם אנו רואים באור חזק גם את ראשיתו, את אביבו, את עליית שמשו. פי את אלה הדברים ראה בחזון ולארג-המעשים הציץ. אך פגעי הזמן הם שמנעוהו להוציא הגות שירו אל הפועל ובבוא שעת הליל הזדרז לקצר ולספר.

ובקצרו צמצם חזיונות ודמויות אנשים בתוך מסגרת צרה של רומאן מרוכז ומקובץ. אור החוזר הוא על חי אדם ופרשת יצירתו.

ג

באור חוזר זה יצר כל ימיו.

הוא רצה ליצור מחדש את עולמו אשר חי בו; להעמיקו ולהעשירו בכל כוח דמיונו אשר נתן לו אלהים.

לפיכך התחיל מבראשית. ובראשית היתה העיירה.

זו היתה תמיד המצע ליצירתו. בה ביקש ומצא אחיזה לציוריו ותיאוריו, באנשיה התעמק ומהם עיצב דמויות גבוריו. והתחום הזה, שבימי ילדותו נראה לו צר כל־כך, נתרחב ונתפשט עד שנעשה שדה־ראייה רחב ומקיף למספר־משורר־פילוסוף.

הוא ראה בעיירה את הדלות היהודית הרגילה, את חוסר היסוד של הפלפלה היהודית הרעועה ואת כל העצב וההבל שיש במסחר היהודי. "מעבר לנהר" תתן האדמה פריה. שם בר וחיטה וכל שבעת המינים, חלב ודבש, ביצים וירקות. ואילו פה, במחנה של בני־ברית, נשארה אך הדאגה — הדאגה לחם. הפרנסה זוהי משאת־הנפש היותר יקרה של האדם מישראל. אבל הכל פה — בלי מעמד, בלי לחם, בלי פרנסה.

מלחמת־החיים מתגלית לפניו בכל אכזריותה הערומה. זוהי מלחמה בין מרמים ומורמים, בין זאב טורף אחד ומשנהו. "אריה מול אריה ונחש זוחל על נחש". כאן, בעולם המסחר, אין שופכים דם נראה לעין, ובכל זה נשפך דם רב. מעגל־קסמים הוא של תחבולות ורמאות ושקר וכזב. "איש לכיסו ורק בעד פיסו". ולא רק בחייד, כי אם גם לאחר מותך ימשך שפך־הדמים וגזל־הרש. ו"כי מת — אומר ברדיטשבסקי, ב"המהלכים והעומדים" — והנחת אחרי עמל ושפך־דם הרבה ירושה לבניך אחריו, תיכף יפלו עליהם, על הבלתי־מלומדים בחיים ובמסחר, אנשים מזויינים וימצו מהם פל הדבש..." וכן אם "נפלת חלל על שדה המלחמה ומת ונקברת בתכריכים שאינם שלך, תוכל להיות בטוח, כי גם אלה המלווים אותך באנחות לבית מועד לכל חי, גורלם יהיה כמוך. המסחר הוא הגיהנום של ישראל בהאי עלמא" (הטעמה זו וכן פל הבאות אַחריה שלי הן. — מ. ר.).

גם פה הוא מגלה את תפיסת־השניות שלו. אֲנָשֵׁי המסחר, שעליהם קונן את קינתו, הם המהלכים, המתנועעים, הכוח הדינאמי. אֶךְ לעומתם יש עומדים, אלה שמכונת התנועה שלהם נתבקעה ועמדה מלכת, אנשים אלה אינם אֲצִים ואינם רצים, פי מסחר אין להם וגם מלאכה אין הם. הם הבטלים והתלושים, הם הכוח הסטאטי של העיירה, בבוֹקֵר יֶאֱחָרוּ לישון ובקלויז ישוהו בתפילתם. לשוק יצאו מזויינים ב... מקלם בידם ובמטפחתם על צוארם. ואם ישאֵל השואל: אנשים אלה מה הם אוכלים? ממה מתפרנסים? תהי התשובה: "האל הזן ומפרנס את כל העולם פולו לא יעזוב גם מין יצורים כאלה". לאחד יש אשת־חיל הפותחת חנות קטנה למרכולת או תופרת לבנים או מטלאת שקים. לשני יש דוד עשיר. השלישי נעשה שדכן או בורר. ולפעמים סרסור או גבאי לרבי. בקיצור: כל אותם אמצעי־ה"פרנסה" העלובים, המנוולים את האדם, עושים את האנשים האלה לעומדים. תמונת־גון היא זו שמצייר לנו המספר.

מפאן יובן מדוע זה תופס הנדן, או הנדה בלשונו, מקום גדול פל־כך בסיפוריו. הנדן הוא הרכוש היחיד והיסודי שהחתן הצעיר רוכש לו בצאתו לדרך החיים. אֶךְ גם בזה אין הפרכה שורה, כי כסף חינם הוא שלא בא ביגיעת פפים. ומטעם זה וודאי יקרא לעיר אַחַת קלונה, משורש קלון, ולעיר שניה גורלה, משורש גורל, כי גורל־חיים כזה — קלון הוא. (ועוד שמות דומים לאלה קרא לשאֵר הערים: לוטון, רמז ללוטה־בסוד. קדרון, משורש קודר, וטבולה, סימן לטבילה או טביעה).

ומטעם זה יש לו הרבה גבורים אומללים ותועים בדרכי־חיים וכמה מהם יוצאים מדעתם או מאבדים את עצמם לדעת. בסיפורו "בית קורש", למשל (ששם העיר בו קוטוב, משורש קטב), יספר סיפורי תוגה על משפחה שלמה שחרבה. היא משפחת קורש. משה־נתן, חתן שמעון קורש, יצא ביום חורף סוער לדרך וקפא בקור. ובאותו יום ילדה אשתו בן יתום. הבן הפכור אברהם בן שמעון הלווה לאציל אחד קל־דעת סכום־כסף גדול שירד לטמיון.

בא עליו היאוש ויחנק את עצמו. הבן השני, יצחק, השתקע בתהום המוסר ויצא מדעתו. והאב שמעון, שלא קרא מעולם בדברי הנביאים, מלבד פרשיות ההפטרות, מעט מזמורי תהלים וחמש המגילות, החל לקרוא בספר „איוב“, כי יסורי איוב באו עליו.

„לא להתענג היא מנחת חלקנו עלי אדמות“ — זהו פסוק-העצב החוזר ונשנה בכמה וכמה מסיפוריו.

כן הולך ברדיטשבסקי ומעמיק ראייתו ומסבך את גורל גבוריו. והעיירה לובשת צורה אחרת. אין זו העיירה אשר זכרנו מילדותנו וידענו מספורי אש ושלום-עליכם ואחרים. איזה אור מוזר ומסתורי עולה מתוכה. לא עיירה פשוטה של ההווי היהודי, היא עיירתו של ברדיטשבסקי, כי אם עיירה סמלית, שאינה אלא כבית-פלא לאנשים אסורים בנחושתי-ברזל, שרבים מהם צועדים לקראת האבדון.

אנשים סובלים ומתענים מסתובבים בערים ובעיירות הללו. בקוטוב, זו העיר שנזכרה למעלה, יש בחור חצי-גולם, טומטום או אנדרוגינוס, ושמו דוב אליהו בן השמש (בסיפור „הנסתר“), ובחור הדיוט זה (ברדיטשבסקי קורא לו „כהן הדיוט“) הוא קנינו של הציפור. פירוש הדבר: הפקר. והפל מתעללים בו. מי שרוצה לביישו מביישו, ומי שרוצה להפליג בתענוגו יורק בפניו, כי על פן שוטה-העיר הוא, וכל מי שדעתו שפויה עליו רשאי להראות את חכמתו וגבורתו ולרמוס ברגל גאוה את החלש, את האומלל, את זה שיצא מכלל החברה המקובלת. אנשים מן הישוב מתענגים אם יש להם אסקופה נדרסת.

ברדיטשבסקי מצייר את דמות הגולם הזה ברוב חיבה ורחמים, בדמעה כבושה כמעט. ואילו את השפויים והמתעללים ביצור חלש זה הוא דוקר דקירות דקות ועמוקות במחטו האמנותית. דוב אליהו הוא סמל הנפעל והסובל. כשלומדים בבית-ההמדרש אומרים לו: „דוב אליהו, לך ופשוט עצמך על השולחן“, הוא מציית להם. „ידיו ורגליו נסרחות מעל השולחן, פניו למטה והגוף הערום למעלה, ואלה העומדים מסביב לו מפשילים את שולי בגדו הסרוח ומתחילים

להפנות על אחוריו בצחוק פרוע". הם מלקים אותו והוא שותק. לא קול צעקה ולא קול בכייה ישמיע. וכשיכלו השחצנים את מלאכתם המזוהמה הוא יורד ויושב על הספסל או שב לעבודתו בנקיון בית־הכנסת, והמתעללים שבים ללימודיהם.

כך יספר לנו המספר, במנוחה חיצונית וברתיחה פנימית, את סיפורו על אהבת האנשים ועל רחמי החזקים על החלשים, וגם בלב הקורא מתקשרת התמרמרות רבה על סדר העולם והמוסר המקובל ונכמרים רחמים גדולים על הנעלבים ואינם עולבים, על המופים ואינם מפים, על האנשים הנרמסים ברגל גאווה ושותקים. אבל ברדיטשבסקי לא יסתפק בזה אשר הרעיד את לבנו להתמרמרות ולאהבה, לצדק ולרחמים. נפש האדם סוד גדול היא ואל הסוד הזה יהתור האמן תמיד. ממטמונים יחפור ויגלה ניצוצות אור ואש.

בחתירתו זו יגלה לנו את הגולם באהבתו.

לעזרת־הנשים היתה באה חיה האלמנה „המתפללת“, כי יצר־הרע מיוחד היה לה להתפלל בכל יום בציבור, ובזכות שפתותיה הנעות בתפילות־לחש התחיל דוב אליהו מרגיש בה, ובעת שהיתה היא יושבת ומתפללת היה בלבו מתעורר מה. „האדם הוא אדם בכל גוף ולבוש לרוחו“.

ובאחד מימי הקיץ פשהשמש היתה ללהט באה חנה להתפלל בעזרת־הנשים של בית־הכנסת. ודוב אליהו עמד והסתפל בה כל שעת תפילתה. „ויהי בפנותה ללכת נפגשה בו ותרחמהו. היא העבירה ידה על לחיו ותחלק אותו מעט והוא הושיט את פיו ונגע בפיה ולא געלה בו“. „ובית־האל ראה על ספו מגע אשה בבן־השמש, וזה הלא היה אך לכאורה“.

אך העיר קוטוב הומיה, כי לא תשא ב„חילולי השם“.

האלמנה חדלה לבוא אל בית־הכנסת וגם דוב אליהו נתפטר ממשמרתו. ובשביל ש„לא ידע איך לחיות הלאה בלי עבודה כלל, ונפשו, מין נפשו, חשקה במתפללת באמת“, עלה על הגג ויתלה את עצמו.

בזה קם האיש לתחייה. באבדו את עצמו לדעת, לאחר שנלקחה ממנו אהבתו אשר טעם בקצה שפתיו, החייה את נפשו. והחזיר את כבודו ואת דרורו.

והסיפור יסויים במעשה נורא. המיתה הראשונה לא היתה מיתה ממש, משום שהדבר קרה בערב שבת והשעה היתה דחוקה תחבו את המת בתכריכים ומהרו לשימו בבור. אך הוא קם ונתעורר, כי גופו חם היה עדיין, קפץ מהמערה וירץ בתכריכיו לבית המדרש. (המספר מעיר: "מיום שנסודה הארץ לא נשמע עוד דבר כזה, כי יקום מת לתחייה ממש. יומו של משיח קרוב לבוא!")

אך בעוד ימים שבעה מת הפהן ההדיוט מיתה שניה, ממשית. ויקבר לא בקברו הראשון על-יד הגדר, פי אם ב"מיטב קברותיהם" של אנשי קוטוב, פי רבים חשבוהו לנסתר.

ואף אנו, בקראנו את הדברים, נרגיש באור נסתר ומוזר העולה מן הסיפור ומן הגבור הראשי שלו.

פי ברדיטשבסקי אהב להסתפל ולהתעמק בנפשות גבוריו ולמצוא בהם את הבלתי-נראה ואת הבלתי-נגלה, את הסודי ואת המוזר. "נפש בת הרבה גוונים" היתה לו לשמואל יוסף בסיפור "השב", ונפשו כזו "בת הרבה גוונים" יש לרוב הנפשות העושות בסיפוריו. אדם צדיק וישר סר לפתע-פתאום מדרכו הישר ונופל לרשת החטא. הוא עוכר נפשו בתאוות זרות וקשות ומתמכר ליצר הרע, ולעומתן אדם חוטא מתעורר פתאום מן התהום שנפשו נתונה בה וחוזר בתשובה, וסובב בשווקים וברחובות לאסוף נדבות לעניים; ומפרנס יתומים ואלמנות ומלביש ערומים, וטובל בשרו בכל יום. וקובר מתים חינם.

סיפורים כאלה, אשר בהם יסופר ויתואר דבר הצדקות האנושית, דבר הרחמים והחנינה, לא מעטים הם אצל ברדיטשבסקי, והם כאילו באים לכפר על סבלות הנפש החוטאת, שגם היא מוצאת את הארתה והכנתה בסיפוריו.

ושני הצדדים האלה של מטבע החיים, שניות זו של המראה,

אשר הוראה האמן בחזונו, הם המגדילים את הענין ואת התנועה בדבריו והם המגבירים את יסוד-העלילה ואת יד-הגורל הנסתרה המושלת על חיינו.

ד

התאוות הנרות והטמאות הטבועות בנפשו של האדם, ואפילו האדם הטוב, מעסיקות מאוד את ברדיטשבסקי. מבחינה זו אין הוא יודע רחמים, כי אין הוא מעלים דבר. אָמנם, משורר ורומאנז טימן הוא והעיירה היהודית חביבה עליו ואנשיה קרובים לרוחו והוא אוהב לחיות אתם ולהיות שותף למעשיהם ולמחשבותיהם, לסבלותיהם ולשמחותיהם, אבל בתוך-תוכו היה מתלונן „אני” נסתר, בעל עין חדה ובעל חוש פראי וקדמון, שהיה אוהב לקרוע מסוות ולהסיר לוטים ולהראות לנו אנשים ברגעי-ירידתם, כשנפשותיהם ערומות ולבותיהם סוערים וכל ישותם בוערת מאש זרה, של החטא הקדמון. ברגעים כאלה היו גבוריו מוכשרים אפילו לרצוח, אבל לא כולם הוציאו מהשבתם אל הפועל. לפיכך היו מטביעים את חשקם הפראי במעשים אחרים: או שהיו משתיקים את יצרם בחטא אחר או שהיו, כנזכר למעלה, מאבדים את עצמם לדעת (וידוע, כי גם זה רצח הוא), או שהיו יוצאים מן הסכך על-ידי יציאה מן הדעת, פלומר, על-ידי שגעון.

צד זה במספר עברי, שתפיסתו ולשונו עבריות הן ביסודן, נראה לרבים מוזר מאוד, וגם זר מאוד. כי לא זו היא מהות הנפש העברית ולא כך היו אבותינו, יושבי הערים והעיירות ברוסיה, ליטה ופולין.

אבל ברדיטשבסקי רָאָה דברים שרבים אחרים לא ראו. ואפשר שיש בזה הרבה מן ה„משאלות המדוכאות” בנוסחו של פרויד. אָמנם בשעה שכתב ברדיטשבסקי את סיפוריו אלה עוד לא זרח בכל נגהו פוכבו של יוצר הפסיכואנאליזה וקוראים ומבקרים לא היו רגילים לבאר כל הופעה נפשית מסובכת בפירוש הפרויי-דיאני. אבל מספרים ומשוררים אינם צריכים לחפות עד שתבוא שיטה מדעית ותסדר ותמייין את כל הרגשות האפלים ותקרא להם

בשם. דרכם של יוצרים להקדים את החכמים וליצור שלא־מדעת טיפוסים וגבורים, מצבי־נפש והרגשות־סתר, הנעשים אחר כך נושא־חקירה לאנשי־מחקר־ומדע.

כֵּן ראינו את פיודור דוסטויבסקי מגלה צפונות בנפש האדם ומצייר אנשים שמעולם לא ראינו ומעולם לא האמנו באפשרות קיומם, ובכל זאת האמנו לו. והתהום הנפשית אשר נפתחה ברומאניו וסיפוריו הרעישתנו וכבשתנו עד היסוד. הוא כאילו אָסַף ולכד את כל ניצוצות־החטא־והסכל שהיו באנשים בודדים במרחבי אֶרְצוֹ הגדולה והאפלה וריפזם וליבם ועשה מהם אש אַחַת, זרה ואוכלת, המאירה את המחשפים.

ברדיטשבסקי, שלא הספיק ליצור דברים גדולים ומקיפים (פי גם הרומאנים שלו „בסתר רעם” ו„מרים” חטופים ומצומצמים הם, פי קצרה היתה שעתו והיה מוכרח לקצר), הספיק בכל זה לכנס תחת צל קורתו הסיפורית כמה וכמה אנשים משונים ומוזרים, קשי־יום וקשי־גורל, מוכי־סער ואחוזי־סהר, שחיו בסביבתם הקטנה, המצומצמת והעניה, יחד עם כל עדת בני ישראל, אבל יחד עם זה היו להם חיים פנימיים, סודיים, מלאי תהפוכות וחטאים.

זהו סוד השניות הנפשית, היא הציר אשר עליו סובבת יצירתו. היה מי שבאר את הדבר ברגש הקדמוניות אשר חי בלבו של ברדיטשבסקי, ואָמַנָם, „קדמוני” היה בתפיסתו. הוא רָאָה אנשים, לא כפי שהם עתה, בחברת־ימינו המסודרת, הכפופה למשמעת, של מסורת ושל שלטון, של מצוות ושל חוקים, פי אם במהותם הקדמונית, הראשונית, מלפני תקופות רבות.

אָנְשֵׁי הַזְּמַן הַחֲדָשׁ שׁוֹנִים מְאֹנְשֵׁי יַמֵּי־הַבִּינִים, אָנְשֵׁי יַמֵּי־הַבִּינִים שׁוֹנִים מְאֹנְשֵׁי הַיָּמִים הַקְּדוּמִים, וּבַחֲיִינוּ אָנוּ אִין יְהוּדֵי שֶׁל זְמַנְנוּ דוֹמָה לַיהוּדֵי שֶׁל יַמֵּי הַבַּיִת הַשֵּׁנִי וְדַאִי לֹא מִימֵי הַבַּיִת הַרִאשׁוֹן, וְאִין צוֹרֵךְ לוֹמַר — מִימֵי כִּיבוּשׁ הָאָרֶץ עַל־יְדֵי יְהוֹשֻׁעַ וּמִימֵי הַמַּדְבָּר שֶׁלְנוּ.

כֵּן הַעֵיד גַּם טְשֶׁרְנִיחֻבְסְקִי עַל עֲצֻמוֹ, שְׁדַמְיו הַרוֹתְחִים בּוֹ

הם לא דמי קדושי ת"ח ות"ט, ולא דמי מקדשי השם על מוקדי אש בספרד, ולא דמי המתים ב"אחד", ואף לא דמי המכבים, כי אם דמי דור המדבר, דם פובשי כנען, זה "קול טמיר בא מראשון דור, דור רענן, דור עז".

ולפי זה היה גם ברדיטשבסקי שומע את קול הדם הזה, הקדמון והעז.

אך אם כה ואם כה אוהב היה לגלות נסתרות ולהראות קדמוניות פראית בנפש גבוריו.

הקשר הזה בימים קדמונים גלוי לעין כל. ב"בין הפטיש והסדן" יספר בגלוי ובפשטות:

"את אברהם אבינו ואת שרה ידעתי פנים אל פנים, כאשר ידעתי את שכני אבי. בעת התייצבה מרים על היאור לדעת מה יעשה למשה, נדמה לי כי אָנכי עומד על־יד ימינה, והיא מחלקת ראשי ושואלת אותי לשם אָבי. ואת יהושע בן נון עברתי את הירדן ואשא גם אני אבן קטנה בידי אחורי המחנה. התולדה הפתובה בספרים היתה חיה לנגד עיני, כחלקי העיר שבה נגור. — ובבוא אלינו איש ספרדי מארץ רחוקה ומצנפת אדומה על ראשו ומדבר בלשון הקודש, נדמה לי, כאילו מתהלך אָנכי בחוצות ירושלים ומתקוטט עם ערבי. אַל תראוני שאני שחרחרת, ששזפתני השמש. רחל מבכה על בניה, אלוני ממרא. המקראות המקוטעים לא משו מחזון עיני. ובתת לי האָמה חתיכת לחם משוח בחמאָה, אָמרתִי לה: בתי, אני הולך אל ארץ מדין לדבר את הקיני". בעולם זה חי בילדותו וגם בבחרותו ובגרותו, ואת העולם הזה החייה בסיפוריו. קשר עולם הוא ולא ינתק.

פי בעל־זכרון היה ברדיטשבסקי, ולא שכח דבר מני קדם. לפיכך יובן לנו כל־כך הפחור משה־אפרים, מן "הבודדים", זה שנלחם את זאב טורף "כשמשון וכדוד". ובדמותו של המצוייר נראה את המצוייר: "הוא היה כמחשבה חיה מהלכת על אדמות... בעקלקלות העבר, העבר של עמו, עם הגולה, ביקש לו נתיבות". ומטעם זה עצמו נראה היה דוב אליהו בעיניו כ"כהן הדיוט".

והנגיד יעקב טיראדין „פשרחץ את ידיו לסעודה ונגבן אחר זה היטב באלונטית והיה יושב על כסאו בראש השולחן ובצע את הפת וטבל את החתיכה במלח היה לו הרגש של כהן העומד על יד המזבח. אין מקדש ומשפן בגולה, אבל הנגידים המה לויי העם“. וב„מכניסי אורחים“ יעיר אגב אורח: „פל איש מזרע היהודים הוא בן לאבות אצילים ואין עתה הבדל כלל בין בני השפחות ובין בני רחל ולאֶה ממש“. ובסוף הסיפור יאמר: „אברהם אָבינו היה מכניס אורח גדול, ואַרבעה פתחים לביתו לכל רוחות השמים. גם שרה לשה קמח ועשתה עוגות למלאכים נראים כאנשים. אם בבבל אם בכנען, אם בספרד אם בשאר ארצות הגולה אל עולם זן ומפרנס פעם על־ידי עצמו פעם על־ידי שליחו“. ו„בפסח“, רשימה אשר בה יסופר על חיי חנווני בשם פסח, יש מרוח התורה והנביאים. וזכר למשה ש„עלה על הר סיני ודיבר שם עם הגבורה ממש“, וכן יש שם זכר לחורבן הבית.

וכשהשוע יעקב יוסף האלפרן מברדיטשב מתחתן במשפחת מלך החסידים, הצדיק מריז'ין, הוא עורך „חתונה גדולה שמספר המנגנים בלבד היה בה יותר ממאה. ועשרים אלף איש לקחו חלק במשתה הגדול ותהי החתונה לאחד מפלאי חבל האדמה ההיא וישוחחו בה כל בני הדור ההוא כמו באגדת שלמה המלך שהקריב אלף פרים ביום אחד“.

וכשחיים־אהרן, מן „המקנא“, זה היהודי רחב־הכתפים ואבי ששה בנים אמיצי כוח, היה בא ביום השבת לבית־הכנסת „היה לו הרגש, פי שריד נותר מחצי שבת המנשה בא חלוץ לבית אלהים. קולם עז היה וכי התפללו מתוך הסידור וענו אָמן אַחרי שליח הציפור, נעו הכתלים וזכוכיות החלונות קשקשו“.

בחורים אלה מוכיחים, אגב, את ממשות השמים ומציאות אלהים באופן מיוחד.

כי היה שם בקוטוב איש אחד ושמו שלמה דוד. ויהי האיש

מקצת אפיקורס וגם למדן ותורני. הוא הלך שבי אחרי „מושפלי המלבי"ם". „המליץ המחקרי הזה נחשב היה בעיניו לראש החכמים והנבונים". ומשפיל זה עמד בשבת של חול המועד בין קבוצת אנשים בבית-הכנסת והיה „מדבר על הטבעיות ועל אודות השכל העליון. אין גם אחד שהבין אמרותיו. בכל זאת נאספו עליו מפל עבר והטו לו אוזן, והנה העיז להוכיח, פי לא נמצאים שמים כלל וכי זה אשר אָנו קוראים לו שמים הוא אַך שורה של גרמים שמימיים-אוויריים, וישתוממו האנשים על הדבר הזה".

אבל חיים אהרן ובניו לא השתוממו, פי לא כן חשבו. „השריד הנותר מחצי שבט מנשה" אינו יודע חכמות והרגשתו תמה ומעשיו פשוטים והוכחותיו גלויות. מה עשו? „תפשו בחוקר הלו, נשאו אותו על זרועותיהם אל המעקה הרחב ויאמרו לו: „שא, פופר, את עיניך ראה למעלה, אם אין שמים נטויים על ראשנו ככיפה גדולה. במוחש אָתה מכחיש ועינינו תנקר". אחזו בו ודחפו אותו מטה. ותשבר רגלו והיה חיגר כל ימי חייו".

החלום העתיק הזה, מירחי קדם של עמנו, לא הניח לו ודמיונו היוצר היה נאחז בקרניו באיתו סבך רחוק ומופלא. ותוהה ומשתומם היה, ושואל ומבקש. הוא ביקש בעיקר את הקשר בין הקדושה ובין הטומאה, בין התעלות הנפש למרומי הטוהר ובין ירידתה לתהומות החטא. והוא לא יכול לשכוח, ולהבין את האיש משה, שהתפלל ברעד קודש לאלהיו: „הראני את פניך" ויחד עם זה הרים את ידו ויך את המצרי.

אלמלי היה רק חוקר והוגה-דעות אפשר שהיתה שניות זו מפלגת את ישותו והקרע קורע את לבו, לבלי איחוי, אבל הוא היה מספר-אָמן והסתירות האלה היו מעיין-ברכה לו, פי על-ידי כך ניתן לו להסתפל בנבכי הנפש, של היחיד והפלל, של בן-ההווה ובן-העבר, וממילא הועמקה ראייתו ונתעשרו גווני-סיפוריו.

המדבריות הפראיות לא היתה אלא אמצעי להסיר את הלוט התרבותי מעל פני הדברים והגפשות ונטייתו המסתורית לכהנים ולקרבנות לא היתה אלא גילוי עמוק של כוח העלילה בנפשו.

ה

רגש־הקדמוניות, או סוד העתיקות, אשר חי בלבו של ברדיטשבסקי, שיווה לכל יצירותיו אור מיוחד, רחוק ומסתורי. ולא פעם נדמות לנו הנפשות העושות בסיפוריו לבבואות מעולם אחר, ששרשן בימי קדם וענפיהן בימינו. כל דרך־סיפורו היא דרך של סוד; אדם מלא־פליאות שנמלט מעולם־פלאים מלחש באזנינו סיפורים מופלאים על אנשים מוזרים ובלתי־מובנים.

לא תמיד מצטרפים הדברים לסיפור שלם, מלופד ומגובש. רבים הפרקים הקטנים, שאינם אלא קטעים, והמשפטים בהם קצרים וחסופים, אם כאמרי חכמה ואם כפסוקי זמרה, ו"שלש הנקודות" הרמזניות זרועות ככוכבים נוצצים על פני רקיעי העמודים של סיפוריו.

כן נראה גם המעבר ממצב למצב פתאומי ובלתי־הגיוני. סיפור משתלב בסיפור, וגבור מסתבך בגבור. מאורע משתרג על מאורע ואסון רודף אסון. בכל זה יש משהו מיוחד ושלם בסיפורו הכובש את הלב כי — סגנון הנפש גדול מסגנון הלשון והריתמוס הפנימי גובר על "אי־הריתמוס" החיצוני.

ועם כל הריאליזם והבהירות שיש בסיפוריו של ברדיטשבסקי ברי שהם ניזונים בעיקר ממסתרי עתיקות, לפי שגבוריו יונקים לשדם משרשי קדם. בני עולם אחר הם, גם מבחינת המקום וגם מבחינת הזמן, ולפיכך מוזר כל־כך הגיגם ופרימיטיבית כל־כך הרגשתם.

מטעם זה חביבים עליו מאוד כל אותם הסמלים והדמויות שיש בהם משום עתיקות. ובכל הזדמנות עולה אור העבר בסיפוריו. מדבר וכנען, פהן ומזבח, אלוני ממרא וארץ מדין וכיוצא באלה — כמה הם מניחים את דעתו האמנותית!

אם אדם מישראל מושיב נערה נחמדה על ברכיו ומשתעשע בה — מיד נראה הדבר בעיני ברדיטשבסקי כי "אחד מגזע כובשי ארץ פנען ואולי מגזע בני גד ואשר או מבני חצי שבט המנשה

יושב על ספסל בחדר נקי, שבו שורר טוהר בכל עבר, ומחליק שערות אדומות של ילדה פורחת באחת משדמות הגולה".

ובשעה שהרופא המומחה, שאליו באה שרה'ל, אם מרים, להתרפא, מבטל את תעודתו מפני תאוותו והופך את החולה לאהובה, הוא נגש אליה "ככהן הקרב אל המזבח". ובספרו על אלה רבה וכפירה, העומדת על אם הדרך בין עיר לעיר ונותנת צלה לעוברים, מיד הוא נזכר ואומר: בארץ העברים היו נותנים לו, לעץ זה, כבוד אלים והנשים היו מזבחות ומקטרות תחתיו.

יש משהו אלילי במושגי ה"כהונה" וה"מזבח" בסיפורי פרדיטשבסקי. רוח האדם הקדמון, שעדיין לא ידע תורה, חורג לצאת מעול המצוות וממיצר התרבות. התאוות הפראיות בלב האדם נתונות ברסן, אך הן לעולם לא תכבינה ובכל הזדמנות "טובה" תפרוצנה חוצה. תאוות-מין ותאוות-רצח הומות ורותחות במסתרים, ואפילו יהודי חרד וירא-שמים פיהונתן חיים השוחט ("פ"שלום בית"), שאיננו אוהב את אשתו, אומר עליו המספר: "לולא היה דר בעיר, כי אם בעיר, ולא היה שו"ב ליהודים, כי אז נקל היה לו להחניק אותה (את אשתו) ולהשליך פגרה אל אחד הבורות". וב"איבה" רוצה אף להרוג את אחותו.

אך למרום-האכזריות, שיש בה משום סמל קודר, הגיע בסיפורו "פרה אדומה". לתכלית זו פחר בקצבים, שהם בני-בניהם של כהנים קדמונים, ובמעשה אחד שלהם גילם תמונת-חיים עמוקה ומזעזעת.

יש בכל הסיפור הזה, על פרה הנרצחת באפל הלילה, משהו מן הצער האנושי הרב. הפרה מופיעה לפנינו כנפש חיה, ממללה. מרגישה היא בסופה המתקרב ולפתע-פתאום תוציא אנחה שוברת את הגוף והאנשים שמסביבה מתחילים לחבכה יותר. הקטנים מחליקים את עורה והגדולים אומרים שבחה בפניה. אדם ובהמה מתקשרים קשר של ידידות ואהבה.

ואור אחרון זה העולה בשעת-הגורל מועם פתאום מברק המאכלת של השנאה והקנאה. והמספר היודע לתאר בצבעים רפים

כל־כך אהבה וחמלה וגעגועים, יודע גם למרט ולהשחיו את ספינו ולחתוך בבשר החי, לצייר פראות ואכזריות ומעשה רצח שבני־אדם עושים בבהמה אלמת.

בחצי הלילה נגנבה הפרה מן הרפת על־ידי קבוצת־המרצחים המושכת אותה למקום הרצח. ושעה אחרונה, שלפני הרצח ובעת הרצח, מחרדת ומזעזעת. נשכחו הסיבות שהביאו לידי המעשה, נשכחה „אשמת” הפרה. אבל היה ובווערת לפני עינינו תמונת־אימים של הרוצח אשר נתעורר באדם. כל האפל והטמא, כל הדורס והטורף שדוכא במשך דורות בלבו של האדם, מקבל־מרות ועושה־מצוות, עלה מן התהום וכבש את כל הישות. והמלחמה הזאת, בין האנשים המתקיפים והפרה הנתקפת, בין הרוצחים והנרצחת, מרעישה את הלב. היא כולה בווערת באש־הסמל.

מעולם לא ציירנו לעצמנו יהודים במצב שכזה וברתיחת רציחה שפזו. אבל פה נראים ונרגיש באסון שבא לא רק על הפרה, פי אם גם עליהם. פי גם הם אינם אלא מטה־זעם ביד הגורל וכלי־שרת ביד שטן משחית. ואין מנוס. ואין הצלה. „כמו קטב ממלא כל האויר, כמו גזר־דין גורא נחרץ זה עתה”. הפרה נלחמת על קיומה, נועצת רגליה בקרקע ובעיניה שצף־קצף. כל המרתף התנודד. אבל הקמים עליה מחזיקים בה בנקמת־איבה שלא ידעו מעולם.

„בן־האדם נצח את החי!”

אבל הטירוף הזה לא שכך עם שפך הדם. התאוות הפראיות שיצאו מן המיצר דרשו את סיפוקן המלא. נפשט עורה של הבהמה וכל גופה נחתך קרעים־קרעים. „קצב אחד לא־יכול לעצור ברוחו ויקח את הכבד השמן וישטחהו על גבי גחלים בווערות, ששמו אחרים בפניה. ובבוא הדם באש, אכלו אותו כולם בלי מליחה ובתאוה עזה נמרצה וילוקו את אצבעותיהם בחמדה. ובקבוק גדול של ייִשׁ היה עומד מוכן על הקרקע וישתו ויאכלו מלוא תאוותם. ככהני הבעל בשעתם היו האנשים האלה בשעה ההיא, בהחלק הקרבן לפני

המזבח. והדבר לא היה בבית אל או בִּדְן, כי אם בעיר־היהודים דשיה, לא לפני גלות עשרת השבטים נעשה הדבר, בממלכת ישראל הצפונית, כי אם בשנת חמשת אלפים ש מאות אַרבעים וחמש ליצירה..."

1

החטא הקדמוני חי בכולנו ולאור־אפלו אָנו הולכים ונכשלים. אָנו חיים וסובלים. "כל רחבי תבל הם רק קרנות ממזבח החטא", אומר פרדיטשבסקי, ובקרנות אלה נאחו האדם האומלל והחוטא. ביחוד גדול פוחו של החטא ורב שעבוד האדם אליו, כי בו כרוכה האהבה. "אהבה וחטא פרו פרה" ואנחנו אוכלים על שולחנו של הזיווג הזה. אוכלים ונחנקים. מתענים וכלים ביסורים. יש בהם בסיפורי פרדיטשבסקי הרבה קדושה של פיסופים והרבה יופי של אהבה, אך מסביב לאורות אלה מבליחים ניצוצות של אש זרה וגלי זדון עכורים מכים על הראש ומבלבלים את הדעת. ב"סתר רעם" אָנו רואים את שלמה ה"אָדום" והוא בעל גוף מוצק, תאוות רבות יוקדות בו, כבאחד הקדמונים. הוא חי בעיירה רוסית, אך כולו שייך למזרח, לימי קדם. הוא אוהב סוסים וכלבים, ובבוא שטף גדול, עת הנהר עובר על גדותיו, הוא יודע להלחם בגלים ואלמלי "היה יודע לירות בקנה־רובה כי אָז היה מהדק את הכפתור". ואָדם זה, שכוחותיו רבים ותאוותיו עצומות, חומד בכלתו שושנה, חוטא ומחטיא את אשת בנו. ואם גם הוא בא למחרת ליל־החטא, ומלקה אותה ברצועתו ומגרש אותה מבית בנו, אין יסורי נפשו משתפחים ואין האש שבלבו שוקעת. גם במלקות שלו יש תאוה וחטא. וב"מרים" נכשלת חותנת בחתנה; ושרה'ל, האם, נתונה כל ימיה ברשת של חטא. עד שהיא נופלת בידי הרופא שלה. היא באָה לבקש רפואָה ומוצאת — אהבה המוחצת כל ישותה. מי החוטא? ומי האָשם? אין חוטא ואין אָשם, כי בכל אלה הווה יד הגורל, שאין לפניו גבור ואין מפניו מנוס. גורל זה, שקרבנותיו הם לא רק המנוצחים, כי אם גם המנצחים

כביכול, הוא אדוננו. ורבים מסיפורי התוגה וכן ה"רומאנים הקצרים" שלו מלאים מאותה המייה עצורה, מאותו בכי כבוש על צער האדם, הנלחם בתאוותיו ואינו יכול להן, ההולך לבטח דרכו ולפתע־פתאום נכשל בה ונופל אל התהום.

בסתר מתגלגל הרעם עד שהוא יורד והומם את האדם הנופל תחתיו. אחד מסתבך בחברו או מתאהב בחברתו, וכצפור בפח הוא מפרפר ללא מוצא. השני בונה בית ואינו יושב בו. אוהב אשה ואינו משיגה. הרעייה הראשונה (של נפתלי ב"בית תבנה") מתה בשנה הראשונה במחלה מתדבקת. השניה היתה בעלת נפש רכה ונשתגעה בתקופת תמוז, ללא תרופה. אחר זה נשא נערה אצת בת "פגם משפחה" (כי נשתמדו שתי אחיותיה הבכירות) ותלך שלושה ירחים אחרי החופה לרחוץ בנהר ותטבע. אך כל זה אינו אלא התחלה לחיי סבל וחטא. הרבה נפשות פועלות בסיפור זה כבסיפורים אחרים, וביתוד ברומאנים, ודרכי הגבורים שונות, אבל לבסוף הן נפגשות ומתלכדות כבשתי וערב — רשת מזורה היא לבאי עולם ואין לפתור את חידתה העגומה.

אדם שהיה ישר כל ימיו מסתבך בעסקים ונעשה גנב. מתקוממת בו ישותו המוסרית והוא מקלל את עצמו בקללת התוכחה. משיגתו הקללה והוא יורד שאולה. כך היה גורלו של ראובן, בעלה של שרה. ונפתלי, ששיפל נשים הרבה, נושא בלבו אהבה עזה ותאונית לשרה האלמנה עוד מימי ילדותו, והוא מביא לה את האש הזרה הפוערת בלבו ולא תכבה. יש הרבה עוז והתפרצות בדבריו של האיש הפורע לפני האשה שהוא חושק בה. ולעומת האש הזרה שבלבו הוא מוצתת אש כזו גם בלבה היא. גם פה מתעוררת המדבריות הפראית, זו הנהפכת במקומות אחרים לתאוות רצח ולמעשה רצח. והסוף נוגה כדרכו תמיד, כי כך ציווה הגורל.

מראות זרים רואה שרה, שבגדה בבעלה המת. היא רואה את דמותו הרודפת אחריה. היא אחוזה בחבלי שני עולמות, בקסמי שתי אהבות — ובין שנים אלו היא משתגעת.

וגורלה אינו גורל יחידה. רבות אחיות לה ורבים קרבותיו של הגורל.

הגורל הוא הפועל הראשי בסיפורי ברדיטשבסקי וגבוריו הם הנפעלים. כצפרים שנלכדו בפח פן יפרפרו ויפרכסו האנשים בידו האמיצה של הגורל. אָמנם, הם אינם נכנעים בבת־אחת. הם נלחמים וחורגים לצאת מן המיצר שהושמו בו, מתאמצים לנתק את הכבלים שהושמו עליהם, פורצים לברוח מן המלכודת — אך כל סבל־ההתאמצות וכל יקוד־המלחמה לשוא, פי על פן גורל הוא, ותעודתו כתובה וחתומה מראשית הימים — לנצח. ובנצח הגורל ינוצח האדם.

ז

במלחמת־גורל זו תופס יסוד האהבה מקום בראש. בכל הרומאנים האלה מופיעות דמויות נשים לוקחות לב ושובות דמיון בפיפין האגדי והדורס. וכל חינון ביגונן שלא יובע במלים. ויפיין, שאינו שבע ואינו משביע, מגביר את הגעגועים והפאב בלב רואן ואוהבן.

יש לו לברדיטשבסקי מיני סממנים מיוחדים לציור הדמויות האלה. אין הוא מדקדק להבדיל ולהבחין בין גבורה לגבורה, בין יפה ליפה, כי לא הריאליות היא חותם אהבותיו וגבורותיו. הוא שופך עליהן אור רחוק, מסתורי, אגדי. ואי־מנוחתו הגדולה מוסיפה להן כוח מיוחד, שאין ממנו מגוס. „אך אדם ששותה מבאר היופי הוא מבורך“, ובאר־יופי עמוקה זו מקירה את חינה בלי הפסק. וממנה שותה המספר בצמאון.

ב„וידוייה של מתה“, שגם בו רב הסבך הסיפורי ומופלגת העלילה (על הקצין העברי מברדיטשב יעקב יוסף האלפרן נהפך הגלגל והוא מת עני. ועל יהונתן בן ראובן מתה אשתו. ופורצת מגפה — פגעים לאין־סוף). בסיפור זה, שיש בו הרבה משלמות רוחו ודרך־סיפורו של ברדיטשבסקי, יש גבורה שנשארה יתומה ועליה יסופר שהיתה יפה מאוד „ותהי ככוכב שנפל מן השמים להתלהך בארץ“. וככל שהוסיפו קרוביה, שבביתם גדלה זו שושנה

היתומה, לענותה בכל עבודה קשה, "הוסיפה היא יופי". "וידברו בה השכנות ויספרו על אודותיה ותדע כל העיר כי איזה דבר סתר בה". וכשנתנה בשיר קולה היתה שירתה ערבה ומתוקה. ומעניה אָמרו: אין זו אלא מכשפה! והמספר מעיר: "החיה שבאדם איומה היא: הרע ישנא את הטוב והפיעור יצמא לדם היופי".

יופי זה, המתגלה בשושנה ובנשים אחרות בסיפורי ברדיטשבסקי, הוא כוח נסתר ומכניע. שושנה היא "אגדה" בזכות יפייה ואנשים יראים להביט בפניה.

וגם המספר פאלו ירא להביט בפניה ולציירה כדרך ש"צרים צורה", כי לא הריאליזם מהווה את דמות האשה בסיפורי האהבה שלו, אלא החזון. לא את הממשי והקרוב יראה, כי אם את הדמיוני והרחוק. האשה — יצור פלא היא. יסוד עולם. ולא בקוֹי־ציור פשוטים ובולטים תתפס. לפיכך יקיפה ברדיטשבסקי בזר אור רחוק, פלאי. ורק את הנוצר סביבה יראה לנו, או יעורר בלבנו המייה סתומה אליו, אך אותה עצמה לא יראה לנו. "הרבה נשים יפהפיות — יאמר לנו — היו בעולם, אבל פמו זו הנצבת פה לא ראו עוד יושבי לוטון מימיהם". ציור אין פה.

ובמקום אחר: "ידעתי מספר בראשית, כי שרה אמנו היתה יפה מאוד והפל היו צופים ביפייה. ידעתי את חן רבקה ורחל הבאָה עם הצאן... אבל לא פללתי, כי יופי כזה בצלם דמות תבניתו חי לפני בעיר הזא"...

יש זכרונות יופי, אך לא צלם דמות היופי. ואם ינסה פעם להכניס ממשות ארצית לתוך ציורו לא יצליח: "פל לב הלך שבי אַחריה. והיא בודדה היתה בבדידות נפש וגו', כי נשענה על זרועותיה החשופות ועיניה תועות בחוריהן, אַז היה הד החדר פדממה לפני הסער. שני שדיה צעקו לטרף. מתמוגגת היתה הבריאָה בחבליה".

יש פה צעקת שדים לטרף והתמוגגות הבריאָה — אך דמות אשה אין פה.

ובמקום אחר יספר: "ירדה שרה מעל האצטבה ותפשוט כותנתה, ויהי אור סהר במלוא אולם הרחצה. גם המתקנת/ שעמדה לידה והיתה למודה בכך, נפעלה מסמל היופי ושלמות הגוף. חוה הקדומה נצבת ערומה, והימים לפני החטא, בטרם תפרה לה עלי-תאנה. שני שדיה מפיקים הוד נורא. לא נתפלא. פי הציץ הנחש אָז בירכתי העדן וקנא באדם".

גם פה נכנפת ונעלמת דמות האשה החיה והממשית מפני ההוד הנורא של שני שדיה ומפני אור הסהר הזורח על עולם מזועזע. חש הוא משהו קוסמי בקסמי האשה. כי סוד האשה גדול וחזק ביצירתו יותר מהאשה עצמה, והיופי שנתגלם בה עובר גבול כל בשר וכל גוף.

לפיכך נבהלים אנשים מן היופי עד לידי טירוף הדעת ועד לידי התאבדות לדעת. בשעה שבָּאָה אהבה אינה באָה בגפה: אליה מתלווה אָסוֹן. כל הימים מתגעגע האיש, או מתגעגעת האשה, על שעת האהבה הגדולה, ובבוא השעה הזאת — מתחמק האושר, מתגלה דמות מעולם אחר ומטריפה את הדעת. ("בית תבנה").

ואם אין הדעת נטרפת, בא השוד ממקום אחר בצורת מיתה. פי יפי האשה — הוא למעלה מפוחנו ולמעלה מהשגתנו. ולא נברא אלא כדי לנסותנו ולענותנו, להטעימנו מן הנסתר-הנסתר ההוא, שהכין לנו הגורל, למען יגברו עוד יותר געגועינו על הרחוק והזר, על הבלתי-מושג והבלתי-מובן.

לפתע-פתאום ולשעה קצרה מבליח אור חייהן של הנשים האוהבות והאהובות, ושוקע, לשונות-אש אוחות בהן ומלהטות אותן ואוכלות אותן על נעוריהן וחלומותיהן, על יקוד נפשותיהן המפרכסות והמשוועות לאהבה.

וכוחות טמאים ונסתרים מחלחלים בעולם ועוברים את הטוהר ומבלבלים את הדעת ומחללים את הקודש.

הרבה דברים פאלה יקרו ב"מרים" והם נראים לנו כקרעי-עננים תועים בשמים ומבשרים סער. אבל יש בהם גם משהו

מטהר. פי יש קרעי־עננים המרחפים בשמים לאַחר סער ולאַחר שירד הגשם המטהר.

ובעולם תועה שפזה, שרבות ספנותיו, מהלכת דמות ענוגה מיופי ומאהבה, ששמה מרים, ובטהרה ובתומה היא נוסכת עלינו משהו מן החלום ומן התפארת.

ברדיטשבסקי כתב את הרומאן הזה לאור הנר, בערוב יומו, ומשום השעה הקצרה כינס לתוכו הרבה דברים שלא היו שייכים לענין. אבל הוא רצה להשאיר להם זכר ודחקם פולם לתוך מחיצה אַחת. אולם את פרשת חייה של הגבורה הראשית לא כילה והשאירה יתומה מיוצרה, הוא המספר, בראשית חייה. ומי יודע מה יהא בסופה. אבל האַקורד האַחרון אשר בו מסתיים הספר הוא נוגה וענוג, זך ולבן.

היא כבר עמדה על התהום וכמעט טבעה. יפיייה הטריף דעת אוהבים. המורה בטולון, שאַהב אותה עד פדי שגעון, היה ״מחבב רפרוף עיניה, מחבב את סמל פניה ותנועותיה. כל קמט בבגדיה הוא לו הד שירי. פי תצעד ברגליה גם האדמה חיה״. אַך אהבתו לא באָה. ותחתיה בא שגעון־האהבה (והוא לא מת ולא חי) והיא נמלטת לבית־החולים להיות אַחות רחמניה, להחיש עזרה ורפואָה לחולים. ובבואָה לבית הרופא קוֹך השפילה עינה ותאמר: ״אמתך אני, אהיה לעזר לשרת את החולים ואעבדך באמונה״. נשקה הרופא על מצחה ואמר לה: ״בתי אַת, גדול חסדך עמי״.

ח

הרגשת־החסד הזאת באָה לפייס את הדעת ולהשקיט את הלב הסוער מכל הסערות שבאו עליו. ואַחר כל גילויי היצרים האפלים שבאָדם וחתחתי־הגורל עולה אור של רחמים וחנינה, של צדקה ושל חסד בסיפורי ברדיטשבסקי. הרבה חוטאים יש בגבוריו, אַך לעומתם רבים גם בעלי־התשובה והצדיקים.

הרבה תאוות זרות חומרות וגועשות במעמקי החיים, אַך לעומתם יש הרבה זוהר־נפש וטוהר־לב ורוך־תפילה ויקר־חסידות.

ולא לחינם הלך אצל החסידות, בה מצא מעיין מים חיים לרוות את נפשו הצמאָה. במעמקיה מצא ומהם דלה פנינים יקרות ומבריקות ושיבץ אותן בכתר הספרות שלו. פי בחסידות מצא את סוד האיחוד של אל ואדם, אדם וטבע, טבע וחיים.

משהו מהתלהבותו ודבקותו של ר' נחמן מפרצלב דבק גם בו; ובדברי החסידים שלו, ולאו דוקא הסיפוריים, התמכר בכל נפשו לתמימות וליופי של האמונה.

שלמה־נתן ב"מדרך אל דרך" היה בעל־בית אמיד ובעל חנות גדולה. אבל את כל הענינים האלה הגיח לאשתו, ולעצמו בחר עסק אחר: זו מצוות צדקה לעניים. הוא היה גונב מאשתו ונותן לעניים. וכבר ידעו בני־ביתו את חולשתו והיו שומרים עליו בשבע עינים. אך כל זה היה ללא הועיל, פי לדעתו לא נבראו העשירים אלא בשביל העניים. "איך יכול האדם לקמץ ולא לתת לאַחר מה שיש לו?" — היה שואל — "ואיך נטמין דברים ליום מחר בעוד שיש נפשות רעבות היום?"

הוא אָהב את העניים ואת העניות אהבת נפש. ואָשרו ניתן לו בצדקתו. ובשעה שהיה פנוי מן הצדקה היה לן אצל החולים, גוזר עצים לעניים, מטהר בית אביו ומנקה את תנורו. שלמה־נתן עקר מלפו את אהבתו לבניו, פי מה רבותה יש בזה? אהבת הבנים מקננת גם בלב הבהמות והחיות. ואילו האדם צריך להתרומם למדרגה גבוהה יותר. בני־אדם צריכים להרבות אהבתם לכל, לחבק זה את זה...

ולפני מותו נתעורר איש זה, כדי להגדיל את "המירוץ בהאי עלמא" וכדי שיוכל להתחיל הכל מחדש. ודומה לו גם משה־נתן ב"העובד".

איש זה היה "מחבר במקצת" ומלקט אמרים מגדולי הצדיקים. ובהקדמות ובפתיחות שלו היה חותם: "אני השפל והנבוזה, הקטן שבקטנים והצעיר באַלפי אפרים".

הוא היה דר בעליונים ומסתכל בתחתונים. פי "שם מלאכים

אומרים שירה וכאן בארץ העוני יפרוש כנפיו על בני־אדם". ומפיון שרפים בעולם הזה היתומים והאלמנות ותנורי ישראל מחוסרים עצים להסקה, היה גם הוא, פשלמה־נתן, חוזר על הפתחים לאסוף צדקה לעניים. מקבל נדבות וחוזר ונותן לאביונים. והוא עצמו יחף.

ומה היה חסר? למה היה צריך? להאכיל אביונים, ולמחות דמעה מעיני נשים עזובות.

וכשאשה היתה מתהפכת בציריה ומקשה לילד, היה משה־נתן אץ לשם. מסיק את התנור, רץ לבית־הרפואות להשיג את הסמים הדרושים. מכבס מטליות התינוק ובתוך כך מתפלל בחשאי.

וביום השוק, פשהכל טרודים בעסקיהם, לא יכול לשאת את הצמאון של השוורים והפרות והעגלים שהיו קשורים לעגלות והיה מטעין פדי מים על שכמו ומשקה את הבהמות, מקנח את הזיעה מעליהן ומגרש מהן את הזבובים.

ומובן, כי דיבר אץ את האמת ומן השקר נזהר והתרחק. והדבר פשוט בתכלית הפשטות. "היצר הרע הוא שונאך והיצר הטוב הוא אוהבך, למה תניח את האוהב ותשמע אל דברי שונא?" העולם טהור והדרך אליו הוא דרך המעשים הטובים, למה איפוא תיטמא?

"הנפש היא חלקת שדי והגוף הוא נחלת תולעים", ומי זה לא ידע לבחור?

שלמה נתן ומשה נתן וכל אלה הבאים לתת משהו לעולם יודעים את דרך הבחירה, ומתוך שהם בוחרים ביפה, בנעלה, בטהור — הרי גם הם עצמם נעשים נבחרים וטהורים. ואור עליון זורה עליהם.

ברדיטשבסקי, שהיה אוהב ויודע לצלול למעמקי הנפש החוטאת, ידע גם את האושר הגדול של העלייה, של ההתרוממות לספירות הזוך והטהור של הצדקות והחסד. וגם בזה נתגלתה השניות המיוחדת שלו, אשר עשתה אותו לאחד המספרים העברים המקוריים ביותר.

מנחם ריבולוב

וגדלה זכותו עוד יותר, שבדבריו היותר מסובכים, אשר בהם נגע ביסודות, לוותו הפשטות העממית. דרך סיפורו שוטף ברוך, בגילוי־לב וגילוי־לשון. הליריות מתרוננת בין השורות והתפיסה האנושית התמה תופסת אותנו להאמין לו, ללכת אחריו, להקשיב לקולו.

פי בזה המספר ברדיטשבסקי שכנה נשמה עברית נעלה, שרשיה היו נעוצים במעמקי ההוויה העברית, ליחה נבע ממקור הנצח של ישראל וענפיה התפשטו למרחבי־עולם. ובעבור עליו הרוח של שירת־עולם ותפילת־אדם היו הענפים מתרעדים ומתלחשים; ומהם עבר הרעד אל השרשים, אשר שתו במעמקים ממעיין הברכה של החזון העברי.